

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНО-БОЛГАРСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ ІХ–ХІV СТ.

Україна і Болгарія належать до кола держав, що на сьогодні долають соціалістичне минуле і прагнуть посісти своє гідне місце у сьогодинському світі. Багато проблем, які стоять перед двома державами, є подібними, як і загалом спорідненими є історичні долі обох народів. З падінням соціалістичної системи, долаючи процеси перехідної епохи, наші держави налагоджують добросусідські відносини, які на рівні населення ніколи і не переривались. Зі вступом у нову історичну епоху виникає проблема і переосмислення відносин у минулому, потреба пошуку точок дотику до взаємовідносин двох країн і народів у змінених умовах. Все це змушує повертатись до аналізу витоків відносин України і Болгарії, що сягає доби раннього середньовіччя, етапу етногенезу обох народів¹.

Вагомий внесок у дослідження проблем русько-болгарських відносин вніс академік М. Державин². Руський період цих відносин відображено насамперед у його узагальненій праці “Племенные и культурные связи болгарского и русского народов” (М.; Л., 1944). Низка цінних досліджень з питань зв'язків Русі і Болгарії належить академіку М. Тихомирову. Його праця “Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в.” (М., 1947), створена на ґрунтовному аналізі джерел, і на сьогодні не втратила своєї цінності.

Неоціненний доробок для історії русько-візантійських відносин залишив академік Г. Літаврін. Фактично вчений у повоєнній науці відновив інтерес до проблем історії південних слов'ян, насамперед болгар епохи середньовіччя. В центрі уваги Г. Літаврїна були відносини Болгарії і Візантії, як періоду становлення та розквіту Першого Болгарського царства, так і боротьби болгарського народу за визволення з-під влади Візантії³. В контексті опрацювання цих тем дослідник приділив увагу і питанням

¹ *Сохань П.С.* Очерки истории украинско-болгарских связей. К., 1976, с. 12–37.

² *Державин Н.С.* Болгарские колонии в России. Пг., 1915, т. II; *Державин Н.* Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврическая губерния // Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь, 1908, № 41; *Державин Н.С.* История Болгарии. М.; Л., 1945, т. I; *Державин Н.С.* Племенные и культурные связи болгарского и русского народов. М.; Л., 1944.

³ *Литаврин Г.Г.* Болгария и Византия в XI–XII вв. М., 1960; *Литаврин Г.Г.* Древняя Русь, Болгария и Византия в IX–X вв. // IX Международный конгресс славистов. История, культура, этнография и фольклор славянских народов. М., 1983, с. 62–76.

взаємодії Болгарії і Русі, що підсумовано в монографії “Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.)” (СПб., 2000).

Одним з перших болгарських вчених, хто звернувся до теми русько-болгарських відносин, був академік Іван Снегаров⁴. У подальшому цю тему розвивали Е. Георгієв⁵, Е. Міхайлов⁶, Г. Цанкова-Петкова⁷ та низка інших.

Однак і на сьогодні можна констатувати, що відносини України-Русі з Болгарією доби середньовіччя в науці не займають того місця, яке вони мали в дійсності, поступаючись темі як болгаро-візантійських, так і русько-візантійських відносин. І це при тому, що, як наголошував академік Г. Літаврін, у становленні русько-візантійських економічних, політичних і культурних зв'язків Болгарія завжди в IX – на початку XI ст. відіграла роль прикладу для руської правлячої еліти щодо відносин з Константинополем⁸.

Витоки зв'язків українського і болгарського народів сягають часу початку етногенезу обох народностей. Цей процес супроводжувався, з одного боку, розселенням і відособленням слов'ян на східних, західних і південних, а з другого – був пов'язаний з так званим великим переселенням народів, що відбувалось у IV–VII ст. Ці обидва явища справили безпосередній вплив на процес формування давньоболгарської і давньоукраїнської (руської) народностей. Писемні джерела, що доповнюються археологічним матеріалом, засвідчують співпадіння етнічних компонентів, з яких формувалися ці народності.

Насамперед джерела відмічають спільність їх слов'янського коріння. У першому видатному літописному творі з історії слов'ян – “Повісті временних літ” – неодноразово підкреслюється спільність усіх слов'ян у давнину і наявність у них єдиної слов'янської мови: “Бѣ единый языкъ словѣнскъ: словѣни, иже съдяху по Дунаевѣ, ихъ же прияша угри, и моравѣ, и чеси, и ляхове, и поляне, яже нынѣ зовомъя Русь”⁹ – зазначає літописець. Тут можна згадати

⁴ Снегаров И. К истории культурных связей между Болгарией и Россией в конце XIV – начале XV в. // Международные связи России до XVIII в. М., 1961.

⁵ Георгиев Е. Начало болгарско-русских культурных и литературных связей // Руско-болгарски връзки през вековете. София, 1986, с. 12–22.

⁶ Михайлов Е. За руско-болгарската етническа граница до края на X век // Годишник на Софийския университет. София, 1973, № 3, с. 195–198; Михайлов Е. Киевска Русия и България през X в. // Руско-болгарски връзки през вековете. София, 1986, с. 62–70.

⁷ Цанкова-Петкова Г. Культурни и политически връзки и отношения между България, Киевска Русия и Византия през ранното средновековие // Руско-болгарски връзки през вековете. София, 1986, с. 71–81.

⁸ Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). СПб., 2000, с. 6.

⁹ Повесть временных лет / Подгот. текста, пер. статьи и комм. Д.С. Лихачева; под ред. В.П. Адриановой-Перетц. Издание 2-е, испр. и доп. СПб., 1999, с. 15.

і повідомлення історика VI ст. Йордана та його візантійського сучасника Прокопія Кесарійського, що слов'янські племена, які почали заселяти територію Болгарії в V–VI ст., до того мешкали між Дніпром і Дністром.

Болгарський народ, як відомо, сформувався на базі трьох основних етнічних груп – тракійців, протоболгар і слов'ян, – від кожної з яких він взяв у спадок деякі риси і особливості. Племена протоболгар, до приходу їх у Болгарію, в III–VII ст. мешкали в приазовських і причорноморських степах¹⁰. І як свідчать археологічні джерела, частина болгаро-сарматських племен у Надчорномор'ї і Середньому Придніпров'ї асимілювалась місцевими слов'янськими племенами, що населяли територію сучасної України¹¹. Таким чином, ці два етнічні елементи – слов'янський і протоболгарський стали, хоча й різною мірою, складовими частинами як давньоболгарської народності, так і давньоукраїнської.

Поруч з цим, певною мірою спільним у них було й те, що як давньоболгарська, так і давньоукраїнська народності, що сформувались в основному на IX–X ст., тією чи іншою мірою асимілювали в собі елементи інших племен і народів: на ранньому етапі – своїх попередників – тракійців, скитів, сарматів, а пізніше – печенігів, тюрків, половців і інших кочових племен, що населяли Надчорномор'я і Балканський півострів. У цьому плані являють інтерес археологічні знахідки останнього часу, що дають змогу вченим припускати подібність культур тракійців і скитів ще в період до і на початку нашої ери.

Варто, проте, підкреслити, що за всієї різноманітності етнічних елементів, які брали участь у формуванні давньоболгарської і давньоукраїнської народностей, слов'янський елемент був у них головним і визначальним.

У другій половині першого тисячоліття н. е. на території сучасних Болгарії і України створюються перші державні утворення. 681 р., коли Візантійська імперія за мирним договором з ватажком болгар Аспарухом вимушена була визнати існування самостійної держави на території між Дунаєм (на півночі) та горами Стара-Планіна (на півдні), вважається датою заснування Першої Болгарської держави. Приблизно в цей же час, у VII–VIII ст., створюються перші протодержавні утворення – попередники Київської Русі на теренах Середнього Придніпров'я.

¹⁰ Златарски В. История на Българската държава през средните векове. София, 1970, т. I, ч. 1, с. 55–175.

¹¹ Рутковська Л.М. До питання про найдавніші болгарські монети на території України // Вісник АН УРСР, 1972, № 10, с. 52.

Матеріали археологічних розкопок та інші джерела свідчать про активні торговельні зв'язки між східними слов'янами і болгарами уже в VII–IX ст. Цікавий запис літописця знаходимо в “Повісті временних літ” про першого київського князя і засновника міста – Кия. Полемізуючи з тими, хто називає Кия просто перевізником через Дніпро, а не київським князем, літописець пише: “Аще бо вы перевозникъ Кий, то не вы ходилъ Царю-городу; но се Кий княжаше в родѣ своемъ, приходившю ему ко царю, якоже сказаютъ, яко велику чєсть приялъ от царя, при которомъ приходивъ цари. Идущю же ему вспять, приде къ Дунаеву, и възлюбви мѣсто, и срубви градокъ малъ, и хатяше сѣсти с родомъ своимъ, и не даша ему ту близь живущии; еже и донинѣ наречють дунайци городище Киевецъ. Києви же пришедшю въ свой градъ Киевъ, ту животъ свой сконча; и братъ его Шекъ и Хоривъ и сестра ихъ Лыбедь ту скончашася”¹².

Отже, літописець прямо вказує на похід Кия на Візантію, і на те, що він заснував на Дунаї місто Києвецъ, де Кий навіть мав намір залишитись. Безумовно, це повідомлення є легендарним, однак важливо, що літописець відмічає інтерес Русі до Дунайського регіону, який, на його думку, має давню традицію.

Тут же літописець пише і про давній шлях із “Варяг у Греки”, який на IX ст. був добре освоєний русами¹³. Цей шлях детально описав візантійський імператор Константин Порфирогенет у “De administrando imperio”. Наведемо лише ту частину розповіді, що стосується Болгарії. Детально розповідаючи про пересування на човнах-однодеревках (моно-ксілах) давньоруських мандрівників по цьому маршруту, Константин пише: “І поки проходять р. Селіну, біжать поруч пацинакити, і як море, як то часто буває, кине човни до берега, всі виходять, щоб разом відбитися від пацинакитів. Від Селіни вже не бояться нікого; йдуть до Болгарії й приходять до устя Дунаю. Від Дунаю приходять в Конопу, з Конопи в Константинію, на р. Варну, від Варни йдуть до р. Дицини – то все в землі Болгарській. З Дицини приходять в Меземврійську країну, і таким чином аж сюди йде та бідолашна і страшна, тяжка і трудна дорога”¹⁴.

В цьому повідомленні є два цікаві моменти. Перший – те, що шлях “Із Варяг в Греки”, як пише сучасник тих подій, закінчувався в Месембрії (сучасний болгарський Несебр, а другий – повідомлення про те,

¹² Повесть временных лет., с. 9–10.

¹³ Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь..., с. 11.

¹⁴ Грушевський М. Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів, 2004, т. 6: Серія “Історичні студії та розвідки (1895–1900)”, с. 74.

що шлях цей проходив по болгарській території і що болгари дружньо ставились до давньоруських мандрівників. Це останнє особливо важливо. Адже літописці і сучасники тих подій повідомляють про низку походів давньоруських князів на Візантію ще в 813, 838, 842, 860 рр.¹⁵, себто до відомого походу Олега в 911 р. Під час походу 860 р., зокрема, роси на 200 (за іншими даними – на 360) кораблях увійшли в Босфор і взяли в облогу Константинополь, вибравши для цього дуже вдалий момент (війська візантійського імператора Михаїла III на той час виступили в похід проти арабів). Є достатні підстави припускати, що болгарське населення, знаючи про походи давньоруських князів (позаяк вони проходили повз або ж по болгарській території), не лише дружньо ставилось до давньоруських дружин, але й інформувало їх про становище у Візантії.

IX і X ст. були періодом укріплення могутності Першого болгарського царства і Київської Русі. Зростання могутності обох держав йшло майже паралельно, хоча загалом розквіт і занепад Першої болгарської держави дещо випереджав Україну-Русь. Подібні умови суспільно-політичного, економічного і культурного розвитку Болгарської держави і України-Руси породжували подібність процесів у суспільному і культурному житті, що було важливою основою для економічних і культурних зв'язків двох держав. Не меншу роль у цих зв'язках відігравала і спільність інтересів у боротьбі проти зовнішніх ворогів. Незважаючи на постійне прагнення Візантії зіштовхнути інтереси Києва і Болгарської держави, вони переважно підтримували між собою дружні відносини.

Відносини Київської держави і Болгарії періоду Олега, Ігоря і Симеона та їх наступників все ще залишаються недостатньо висвітленими в історичній літературі¹⁶. Насамперед це пов'язано з тим, що ці відносини слабо відображені в давніх джерелах, як візантійських, так і давньоруських, які створювались або ж коригувались переважно прихильниками візантійського впливу на Русь. Тому автори або ж переписувачі були зацікавлені в тому, щоби показати безпосередній вплив Візантії на Русь, а не через

¹⁵ Слабченко М. Проложное сообщение о предлетописной Руси // Исторический журнал. М., 1942, № 7, с. 129; Литишиц Е.Э. О походе Руси на Византию ранее 842 года // Исторические записки, М., 1948, т. 26, с. 312–331; Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений / Под. ред. акад. М.Н. Тихомирова. М., 1956, с. 65–95; Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь, с. 24–60. Корпусна публікація джерел походу 860 р.: Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение руси в средневековых письменных источниках // ДГВЕ: 2000 г.: Проблемы источниковедения / Отв. ред. сер. Е.А. Мельникова. М., 2003, с. 3–172.

¹⁶ Див., напр.: Gordiyenko D. The Byzantine-Bulgarian Confrontation in the First Half of the 10th Century and Kyivan Rus' // Byzantinoslavica, 2012, vol. 70, p. 156–166.

Болгарію як то часто було насправді. Однак у багатьох джерелах міститься чимало прямих чи опосередкованих даних, що свідчать про досить значні зв'язки Києва з Болгарією в часи вже раннього середньовіччя.

Насамперед Болгарія і Русь постійно здійснювали торгівлю по відомому торговому шляху “Із Варяг в Греки”. Сучасник цих подій Константин Порфирогенет, розповідаючи про торгівлю по цьому шляху, пише, що руські князі і їх купці, щорічно весною і літом відправляючи свої товари судами, відвідували багато населених пунктів Болгарії і в тому числі великі порти – Варну, Конопу і Месембрію, де провадили жваву торгівлю: “Зимую суворе життя Русі є таке: – пише Константин Порфирогенет, – як настане місяць ноємврій [листопад – П.С.], зараз їх князі виходять з усією руссю з Києва (Κίεβον) і йдуть на полюддя (εἰς τὰ πολύδια), себто округи (γύρα): до склавінів, вервіан, другувитів, кривиців, сервіїв й інших слов'ян, які підвладні русам. Перебувши (вл[астиво], перегадувавшись) там цілу зиму, в місяці апрілі, як розтає лід на Дніпрі-ріці, приходять в Київ. Тоді, як оповідано, забирають свої човни, споряджають і йдуть в Візантію (Ρωμανία)”¹⁷.

Як можна побачити з розповіді сучасника, ця торгівля провадилась не спорадично, а щорічно протягом весни–осені, зима ж йшла на підготовку до чергового сезону. За реконструкцією академіка Г. Літаврїна, руси відправляли з Києва в сезон дві флотилії, першу – на початку квітня, що споряджалася з південних міст, і другу – на початку червня – з північних міст¹⁸. Першим на регулярність цієї торгівлі уже в період княжіння Олега та Ігоря вказав Ю. Венелін, відмітивши, що руські купці, чи просто шукачі щастя, не лише їздили в Грецію, але і щорічно “бродили і проживали у різних областях і в різних містах Болгарської держави”, а болгари, “своєю чергою бродили не лише по Греції, але й по Русі”¹⁹.

Ю. Венелін обґрунтовано висловив також припущення про те, що Олег, цілком ймовірно, уклав договір з болгарським царем про співробітництво і спільну боротьбу проти Візантії взагалі і, зокрема, – під час його походу на Візантію в 907 р.²⁰ В усякому разі, без такої домовленості дійсно важко уявити можливість походу великого війська Олега через болгарські території до Константинополя, як і доцільність цього походу для Олега, якому, власне, він нічого не давав. Натомість болгарський цар

¹⁷ Грушевський М. Вказ. праця, с. 74.

¹⁸ Літаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь..., с. 106.

¹⁹ Венелин Ю.И. Критические исследования в об истории болгар. М., 1849, с. 324.

²⁰ Там само, с. 205–217.

Симеон, що на той час наполегливо домагався перемоги над Візантією і захоплення константинопольського престолу, цілком природно міг використати дружню допомогу київського князя в досягненні своїх цілей.

У цьому плані є прикметним і те, що переклад договору Олега з греками 911 р., як показав академік С. Обнорський, був “зроблений болгариним на болгарську мову, але цей переклад був поправлений руським правщиком”²¹. Болгари знали про походи Олега і Ігоря на Візантію і не лише не перешкождали, а, цілком ймовірно, і сприяли їх здійсненню. Літописець, правда, в одному місці згадує про повідомлення болгарами візантійському царю про похід Ігоря в 944 р. Проте ці свідчення походили, ймовірно, від окремих осіб і не відображали в цілому дружнє ставлення болгарського населення до русів.

Як правильно відмітив М. Тихомиров, “походи Святослава і більш ранні походи Олега і Ігоря на Царгород стають зрозумілими лише в світлі болгарсько-руських зв’язків IX–X ст.”²² Співставляючи свідчення з різних джерел, він цілком обґрунтовано висловлює думку про можливу участь київського князя в поході Симеона на Царгород у 922 р.²³ У зв’язку з цим варто також відмітити, що руський літописець часто веде розповідь про походи Олега і Ігоря на Візантію паралельно з повідомленнями про Болгарію: “В лѣто 6422 (914), – пише автор “Повісті временних літ”, – Іде Игорьъ на деревляны, и повѣдидъ а, возложи на ня дань больши Олговы. В то же лѣто прииде Семионъ Болгарьскии на Царьград, и сотворивъ миръ и прииде восводси. В лѣто 6423 (915). Придоша печенѣзи первое на Рускую землю, и сотворивше миръ со Игорем, и придоша к Дунаю. В си же времена прииде Семионъ пленяя Фракию”²⁴ і т. д. І хоча він прямо не пов’язує ці події, однак паралельне повідомлення про них дає змогу припускати, що вони розвивались взаємопов’язано.

У світлі зв’язків Києва і Болгарської держави в X ст. значний інтерес являє повідомлення, опубліковане в часописі “Русская старина” за 1888 р., в якому автор (церковний історик архімандрит Леонід) висловлює припущення, підтверджуючи його документом, про болгарське походження київської княгині Ольги. Це припущення лишається, на жаль,

²¹ *Обнорский С.П.* Язык договоров русских с греками // Язык и мышление. М.; Л., 1936, т. VI–VIII, с. 102.

²² *Тихомиров М.П.* Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. // Славянский сборник. М., 1947, с. 136.

²³ Там само, с. 142–143.

²⁴ *Повесть временных лет.*, с. 21.

поза увагою дослідників²⁵, в той же час воно, безсумнівно, заслуговує на більш ретельне дослідження. Вказаний автор повідомляє, що, займаючись описом рукописів графа О. Уварова, він знайшов в одному історичному збірнику другої половини XV ст. уривок з давнього літопису (який архимандрит Леонід вважає Володимирським), де коротко описуються події руської історії з 862 до 1174 р. У наведеному уривку цього літопису пишеться: “Сей же Олегъ (879–912) приде изъ Новагорода, дани и оброки оуставливая и всякъ рядъ, и приде къ Смоленску и отъ Смоленска поиде съды водою, и пришедъ Києви и оуби два князя Асколда и Дири, и начатъ княжити въ Києвъ съ Игоремъ. Игоря же жени въ Болгарьбъхъ, понятъ за него княжну именемъ Ольгу. И бысть мѹдра велми”²⁶.

Вся решта розповіді літописця, за винятком повідомлень про походження Ольги, співпадає зі змістом інших літописів. Що стосується походження Ольги, то, як відомо, в її “Житії”, складеному в XVI ст., в низці літописів і відповідно в літературі усталилась думка, що вона походила з Пскова під Новгородом, який у деяких джерелах називається також Плесков. Так, у “Повісті временних літ” сказано, що дружину Ігорю привели зі Пскова: “и приведоша ему жену из Пскова, именемъ Ольгу”²⁷, натомість в Іпатіївському списку і в деяких інших літописах мовиться, що “приведоша ему жену отъ Плескова именемъ Ольгу”²⁸, а в Новгородському першому літописі молодшого ізводу вказується, що Ігор сам “приведе себѹ жену от Плескова, именемъ Ольгу”²⁹ і т. д. Є підстави припускати, що і в першій, що не дійшла до нас, редакції “Повісті временних літ” також було написано “из Плескова”, а не зі Пскова, і під цим Плесковим мався на увазі не руський Псков (чи Плесков), а перша болгарська столиця – місто Плиска. На користь цієї точки зору можна навести такі аргументи. Коли створювалась друга, що дійшла до нас, редакція “Повісті временних літ” за Лаврентіївським списком (1377 р.), болгарське місто Плиска уже не існувало, а руський Псков став відомим. Автор міг випадково сплутати назви міст. Однак найбільш імовірно, що він свідомо, з певних міркувань,

²⁵ Академік М. Тихомиров відмічає, що “певний інтерес викликає свідчення одного руського літописця про походження Ольги з Болгарії”, але спеціально не зупиняється на цьому питанні і не вказує джерела.

²⁶ Леонид, архимандрит. Откуда родом была святая великая княгиня русская Ольга? Приложение: Отрывок древнего русского летописца (Владимирского) второй половины XV века (862–1174 года). Летопись Русская земля // Русская старина. М., 1888, т. 59, с. 223.

²⁷ Повесть временных лет., с. 16.

²⁸ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. М., 1998, с. 21.

²⁹ ПСРЛ. Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М., 2000, с. 107.

опустив болгарське походження Ольги. Справа в тому, що з канонізацією і оголошенням княгині Ольги першою київською святою Церква, природно, була зацікавлена в тому, щоби вважати її руською за походженням. Церква всіляко звеличувала Ольгу як першу християнку, що прийняла нову релігію під час своєї поїздки в Царгород у 957 р.³⁰ Звісно, якщо Ольга була болгарського походження, вона мала бути християнкою ще до візиту в Константинополь, адже християнство в Болгарії було запроваджено ще 865 р., значно раніше, ніж на Русі. Проте, тут ми можемо мати справу з відомою практикою варварських володарів щодо багаторазового хрещення. Відповідно літописець, який добре знав неприпустимість такої практики з церковної точки зору, природно, опустив ці дані.

Не менш цікавим є ще один момент, що вказує на зв'язок Ольги з Болгарією. Під час поїздки Ольги в Константинополь її супроводжував, ймовірно, саме болгарський священник-монах Григорій³¹, який до того, можливо, був наближеною особою царя Симеона. Безумовно, поки ще немає достатньо достовірних даних, що підтверджували б болгарське походження Ольги. Проте наведені міркування дають можливість допустити таку можливість і видається правильним припущення М. Тихомирова, що “з точки зору історичної вірогідності, приведення дружини до Ігоря з болгарського міста Плискова більш зрозуміле, ніж поява Ольги зі Пскова, про який більш нічого не відомо в X ст.”³² Адже Болгарія в період правління Симеона була в zenіті свого розквіту, і київські князі були зацікавлені в налагодженні зв'язків з нею, а через неї – і з Візантією. З'ясування правдоподібності цього питання має важливе значення.

У світлі припущення про болгарське походження Ольги дещо інакше виглядають і походи в Болгарію її сина Святослава. Про їх причини існують різноманітні точки зору. Одні автори акцентують увагу на домовленості Святослава з візантійським імператором, інші – на його прагненні захопити район гирла Дунаю або ж усю територію Болгарії тощо. Дійсно, візантійський імператор, щоб ослабити своїх найсильніших противників, прагнув зіштовхнути Київську державу і Болгарію і за сприятливої

³⁰ *Гордієнко Д.С.* К дискуссии о времени крещения княгини Ольги // Российское византиноведение. Традиции и перспективы. Тезисы докладов XIX Всероссийской научной сессии византинистов. М., 2011, с. 71–74; *Гордієнко Д.С.* Княгиня Ольга: дискусія навколо хрещення // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н.М. Нікітенко / Від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. К., 2011, с. 30–47.

³¹ *Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь..., с. 192.

³² *Тихомиров М.П.* Исторические связи русского народа..., с. 139.

можливості захопити територію Болгарії, яку Константинополь вважав своєю, тимчасово загарбаною болгарами, відповідно війна проти останніх сприймалась виправданою і справедливою³³. Таким чином, розраховуючи зробити київського князя своїм союзником у боротьбі проти Болгарії, імператор Никифор Фока послав до Святослава з дарами Калокіра – сина херсонського стратега, який і сам сподівався знайти в особі Святослава союзника для захоплення влади в Константинополі³⁴.

Однак Святослав був добрим дипломатом. Приймаючи пропозицію про похід на Болгарію, він переслідував власні цілі, які впливали з правильної оцінки ситуації, що склалась. Святослав, безсумнівно, був добре поінформований про ситуацію в Болгарії і Візантії та загострення відносин між ними. Київський князь розумів, що, окрилена успіхами в боротьбі з арабами Візантія прагне завоювати Болгарію і при цьому розраховує використати його для свого зміцнення в цьому важливому для себе районі. Приймаючи рішення про похід у Болгарію, Святослав, зі свого боку, мав враховувати, по-перше, опозицію імператору в самій Візантії, а, по-друге, – непопулярність серед болгарського народу провізантійської політики безвільного сина Симеона царя Петира. При цьому він, звісно, прагнув не допустити посилення Візантії за рахунок Болгарії і в той же час, піклуючись про інтереси своєї держави, був не проти закріпитись у цьому важливому районі, розташованому на перехресті торговельних шляхів. Разом з тим, якщо взяти до уваги ймовірність болгарського походження матері Святослава – княгині Ольги, – то тут, безперечно, відігравали роль і кровноспоріднені почуття Святослава щодо Болгарії.

Однак при цьому потрібно враховувати, що, незважаючи на зусилля матері – княгині Ольги – зробити Святослава прихильником християнської релігії, він лишився вірним батьківській релігії – поганству. Такими самими були і його дружинники. Тому цілком природно, що населення Болгарії спершу й побачило в особі Святослава та його воїнів звичайних загарбників, які, до того ж, сповідували іншу релігію. Провізантійське православне духовенство всіляко прагнуло укріпити в народі таку думку про зайдів-завойовників. Проте вже незабаром після вступу дружини

³³ Див.: Пенской В.В. Справедливые и несправедливые войны в византийской традиции (на примере болгаро-византийских войн) // Мир Византии. Материалы науч. семинара (г. Белгород, 27–28 окт. 2006 г.) / Отв. ред.-сост. Н.Н. Болгов. Белгород, 2007, с. 89–98.

³⁴ Шекера І.М. Міжнародні зв'язки Київської Русі. VII–X ст. К., 1963, с. 155–157; Гильфердинг А. История сербов и болгар // Гильфердинг А. Собрание сочинений. СПб., 1868, т. 1, с. 141–155.

Святослава в Болгарію багато болгар, що визнають і вороже налаштовані до Київської держави і Болгарії візантійські хроністи Лев Диякон та Йоан Скилиця, почали воювати разом з русами проти греків, вважаючи при цьому останніх винуватцями приходу русів на їхню землю³⁵.

Всупереч тенденційному прагненню деяких істориків зображувати Святослава жорстоким завойовником болгар, джерела підтверджують дружнє ставлення русів до місцевого населення, в яких вони бачили не ворогів, а союзників у боротьбі проти Візантії. Прикметно, що вже після першого походу, оволодівши, як пише літописець, 80 містами на Дунаї, Святослав обложив данню не болгар, а греків. “В ѡлѣто 6475 (967). Иде Святославъ на Дунай на болгары. И вившемъся обоимъ, одолѣ Святославъ болгаромъ, и взя городъ 80 по Дунаеви, и сѣде княжа ту въ Переяславци, емля дань на гръцѣхъ”³⁶. На основі аналізу джерел М. Тихомиров прийшов, на мою думку, до правильного висновку, що Святослав і не ставив своїм завданням підкорення Болгарії, а прагнув лише закріпити за собою район Добруджи³⁷ і гирло Дунаю для того, щоб контролювати торгівлю з греками і одночасно надати допомогу болгарам у їх боротьбі з Візантією.

Про це, зокрема, свідчить те, що під час другого походу Святослава його війська разом з болгарами воювали проти греків. Показовим також є те, що Святослав під час другого походу по суті ставши господарем всієї східної Болгарії, не позбавив царя Бориса II царського титулу, до того ж, знаючи про його провізантійську орієнтацію, не ставився до нього як до полоненого. Він не зачепив ані царський палац у Переяславлі, ані наявних у ньому царських скарбів.

Цікаве зауваження з цього приводу зробив М. Левченко, який присвятив значну увагу дослідженням русько-візантійських відносин тих часів. Аналізуючи різноманітні джерела для з'ясування характеру взаємовідносин Святослава з болгарами, він пише: “За тональністю і змістом відповідь Святослава (візантійському імператору Йоанну Цимісію на пропозицію очистити болгарські землі – П.С.) нагадує промови, з якими Симеон колись звертався до візантійських представників. Святослав відчував себе наступником політичних заповітів цього болгарського царя”³⁸.

³⁵ Див.: *Лев Диякон. История / Пер. М. М. Копыленко, ст. М.Я. Сюзюмова, комм. М.Я. Сюзюмова, С.А. Иванова; отв. ред. Г.Г. Литаврин. М., 1988, с. 56 і наст.; Чертков А. Описание похода великого князя Святослава Игоревича на болгар и греков в 967–971 годах // Русский исторический сборник. М., 1843, т. VI, с. 253.*

³⁶ *Повесть временных лет...*, с. 31.

³⁷ *Тихомиров М.П. Исторические связи русского народа, с. 151.*

³⁸ *Левченко М.В. Указ. соч., с. 271.*

Чи не пов'язано це з родинними почуттями Святослава до Болгарії? Це цікаве питання, однозначно, заслуговує додаткового дослідження.

Після відходу Святослава з Болгарії Візантія захопила всю її східну частину і навіть дала її містам грецькі назви. Західне болгарське царство зберегло свою політичну незалежність і деякий час вело успішні війни з Візантією, але з 1001 р. почалось планомірне завоювання Болгарії Візантією, що завершилось повним її підкоренням у 1018 р. Перше болгарське царство припинило своє існування, Болгарія була перетворена на візантійську провінцію.

Дві найзнаменніші події – створення слов'янської писемності і прийняття християнства – відіграли особливо важливу роль у взаємовідносинах болгарського і давньоруського народу в період існування Першого болгарського царства і Київської держави, а також у дальшій історії.

Прийняття християнства було зумовлено розвитком суспільства, якому поганська релігія уже не відповідала. Прийняття Болгарією і Руссю нової релігії – християнства мало важливе значення в історії обох держав. Християнство своєю проповіддю рівності всіх народів перед Богом на той час активно сприяло укріпленню дружніх зв'язків народів Болгарії і Київської Русі, засвоєнню ними досягнень багатовікової культури Візантії і інших народів Європи та Близького Сходу і утвердженню власної державності.

Конкретні дати запровадження християнства – 865 р. – в Болгарії і 988 р. – в Україні-Русі знаменують процес формування державності обох народів. Проникнення християнства в Україну-Русь розпочалось задовго до офіційного акту його прийняття. Не випадково джерела повідомляють про прийняття певною частиною русів християнства, наприклад, у 860 чи 944 та інших роках. О. Головка, як і Я. Дашкевич, загалом виділяє такі шляхи проникнення нової релігії на терени Русі: Візантія, Хазарія, західноруські (Червенські) гради, що донедавна входили до складу Великоморавської держави, а також грецькі міста-факторії Таврики³⁹. Однак, як слушно наголошував академік Г. Літаврін, вирішальну роль у цьому процесі на Русі відіграли дві країни – Візантія і Болгарія⁴⁰, “при цьому офіційними культурні зв'язки Русі були переважно з Візантією,

³⁹ Головка А.Б. Христианизация восточнославянского общества и внешняя политика Древней Руси в IX – первой трети XIII века // ВИ, 1988, № 9, с. 61; Дашкевич Я. Галицько-Волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід, Русь, Схід (кінець X – середина XIV ст.) // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: Статті й матеріали / Ред. кол.: В. Гаюк, О. Гринів, Я. Дашкевич, Л. Моравська, І. Паславський, О. Сидір. Львів, 2005, с. 31 та інші.

⁴⁰ Літаврін Г.Г. Візантія, Болгарія, Древня Русь..., с. 301.

а неофіційними – з Болгарією⁷⁴¹. В останній християнство утвердилось раніше і це сприяло тому, що як у самому акті хрещення Русі, так і в поширенні християнства до того, брали активну участь болгарські місіонери. При цьому відіграли певну роль такі фактори, як спорідненість мови і наявність спільної слов'янської писемності. “На час прийняття християнства за Володимира Святославича (988 р.), – писав відомий учений-славіст М. Державін, – руські слов'яни уже володіли всіма потрібними книгами для культу на споріднено близькій для них болгарській мові, так само й іншими творами, відомої болгарської писемності X ст.”⁷⁴²

Утвердження християнства в Україні-Русі сприяло розширенню політичних і культурних зв'язків між нею і Болгарією. Розвиток культури Київської держави йшов своїм самобутнім шляхом, але в той період він відчував сприятливий вплив болгарської писемності і культури в цілому. Багато книг не лише з християнського культу, а й загальних наукових знань первісно перекладались з грецької мови на слов'янську болгарськими просвітниками. В руських літописах згадується про відкриття за князя Володимира Святославича шкіл для дітей бояр⁴³, де, найімовірніше, викладали болгарські інтелектуали. При цьому потрібно мати на увазі, що в дійсності зв'язки Києва з Першою болгарською державою були більш широкими, ніж вони відображені в різноманітних давньоруських та інших джерелах⁴⁴. Про це промовляють і фрагментарні повідомлення, що збереглися в деяких джерелах, і очевидне зникнення таких у низці місць літописів, де по ходу викладу вони мали б бути. У “Повісті временних літ”, наприклад, збереглась згадка про те, що матір'ю синів Володимира – Бориса і Гліба – була болгарка. Безумовно, після ґрунтовних досліджень Н. Нікітенко⁴⁵, однозначно можна стверджувати, що насправді матір'ю княжичів була візантійська царівна Анна – сестра імператорів Василя II та Константина VIII. Проте є знаковим, що “викреслюючи” ім'я Анни з історії літописець замінив її саме на болгарку.

⁴¹ *Литаврин Г.Г.* Візантія, Болгарія, Древня Русь..., с. 316.

⁴² *Державин Н.С.* Історія Болгарії..., с. 232.

⁴³ *Повесть временных лет...*, с. 53.

⁴⁴ Пор.: *Литаврин Г.Г.* Візантія, Болгарія, Древня Русь..., с. 310–311.

⁴⁵ *Никитенко Н.Н.* Русь и Візантія в монументальному комплексі Софії Київської. Історическа проблематика. К., 2004; особливо, с. 107–174; *Никитенко Н.Н.* Семья основателя Софії Київської на княжескому портреті в її центральному нефі // Пам'ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції “Софійські читання”. Київ, 25–26 жовтня 2007 р. К., 2009, с. 63–79.

Також відповідні пропуски неважко помітити при більш ретельному ознайомленні з літописами. В Никонівському літописі, наприклад, декілька разів згадується про походи чи мирні візити Володимира до болгар (правда, не завжди зрозуміло, до яких – дунайських чи волзьких). Під 985 р. записано: “И сотвори Володимеръ миръ съ болгары, и роты зохотѣша межь собя, и рѣша болгари: “аще ли не будетъ мира межь нами, и егда начунеть камень плавати, а хмель на водѣ грязнути, тогда вамъ дань взяти”⁴⁶. Проте в інших літописах ці повідомлення взагалі відсутні.

Відтак саме в період Першого болгарського царства були закладені ті тісні взаємовідносини між болгарами і русами, які і в подальшому будуть успішно розвиватися між двома народами.

Зв'язки русів з болгарами не припинилися і в період візантійського панування в Болгарії. Важливу роль у їх забезпеченні в цей час відігравали придунайські землі (район гирла Дунаю), де територія Київської держави, а згодом Галицького князівства безпосередньо межувала з болгарськими землями. Прикметно, що підйом визвольної боротьби болгар проти візантійського панування часто співпадав з загостренням русько-візантійських відносин. Так було під час першого антивізантійського повстання в Болгарії під проводом Петира Деяна, пов'язаного, цілком ймовірно, з походом сина Ярослава Мудрого – Володимира на Константинополь в 1043 р., і в дальші роки, хоча інколи руські князі виступали і союзниками Візантії, але частіше вони були союзниками болгар. Населення ж України-Русі переважно було на боці болгарського народу, а руси придунайського регіону брали безпосередню участь у визвольній боротьбі болгар. Прихильно до цієї боротьби ставилися і деякі руські князі.

Літописець Сильвестр повідомляє, наприклад, що теребовельський князь Василько у 1097 р. висловлював бажання “перейти болгары дунайскыѣ и посадити я у себе”⁴⁷. Точні мотиви цих бажань Василька не відомі, але з його слів явно випливає намір не захопити болгар, а звільнити їх від візантійського панування і поселити на своїй території, на іншому березі Дунаю, що, проте, окремі болгари самі вже робили, тікаючи від візантійського панування. Хоча цим планам не судилося збутись (Василько, як відомо, був осліплений Святополком і Давидом⁴⁸), то сам факт таких намірів окремих князів цілком промовистий.

⁴⁶ ПСРЛ. Т. 9: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. М., 2000, с. 42.

⁴⁷ Повесть временных лет., с. 113.

⁴⁸ Там само, с. 110–111.

Свідченням відносин і зв'язків між Руссю і Болгарією є й повідомлення автора “Повісті временних літ” під 1116 р., що Володимир Мономах посилав на Дунай Івана Войтишича, щоби посадити посадників там, де вже були руські поселення⁴⁹. В літописах є згадки про руські міста на Дунаї. Окрім офіційних поселенців, з метою розвитку торгівлі, в середині XII ст. на землях у гирлі Дунаю зосереджується також значна маса біглих людей з руських князівств, так званих берладників, що створили там придунайську вольницю. Всі ці руси, що проживали по Дунаю, були посередниками у торгівлі Русі з Болгарією і часто надавали болгарам допомогу у боротьбі з Візантією та у відбитті нападів печенігів, а також інших кочівників, що спустошували болгарські землі⁵⁰. Руське населення придунайського регіону взяло безпосередню участь у відновленні незалежності болгарської держави, що отримала назву Другого болгарського царства⁵¹.

В дальший період дружні зв'язки з Болгарією підтримувало одне з найбільших руських князівств того часу – Галицьке, що досягло найбільшої могутності за Ярослава Осмомисла (1152–1187 рр.), про якого автор “Слова о полку Ігоревім” писав, що він своїми залізними полками “подперъ горы Угорскыи” та “зтворивъ Дунаю ворота”⁵². Словами “зтворивъ Дунаю ворота” автор цієї видатної давньоруської пам'ятки підкреслював, з одного боку, що влада галицького князя поширювалась аж до Дунаю, а з другого, – його дружні відносини з задунайською Болгарією, яку він захищав від нападів кочових племен і інших ворогів.

Галицьке князівство підтримувало дружні зв'язки з Болгарією і після Ярослава Осмомисла, в період існування Другого болгарського царства, проголошеного в результаті повстання 1185–1187 рр. під проводом Петира і Асеня. Прикметно, що саме тоді – в рік створення Другої болгарської держави – 1187 р. вперше в Київському літописі згадується назва “Україна”. Повідомляючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича, літописець записав, що по ньому плакали всі переяславці, і “о нем же Украина много постона”⁵³. Політичну незалежність тоді здобула лише центральна частина Болгарії, а інша частина країни ще перебувала під візантійським пануванням. Прикметно, що болгарські володарі, що виступали

⁴⁹ Повесть временных лет., с. 129.

⁵⁰ Див.: Васильевский В.Г. Труды. СПб., 1908, т. 1, с. 9–24, 122–134.

⁵¹ Тихомиров М.П. Исторические связи русского народа, с. 161; Левченко М.В. Указ. соч., с. 495–496.

⁵² Слово о полку Игореве / Вст. стаття Д. С. Лихачева; сост. и подгот. текста Л.А. Дмитриева и Д.С. Лихачева; примеч. О.В. Творогова и Л.А. Дмитриева. Л., 1967, с. 52.

⁵³ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. М., 1998, стлб. 653.

за об'єднання болгарських земель і незалежність країни, неодноразово звертались по допомогу до Галицького, а згодом Чернігівського та інших руських князівств. Спадкоємець болгарського престолу, син ватажка повстання, проголошеного царем, Асеня – Іван Асень II, після вбивства його дядька царя Калояна знайшов захист у Галицькому князівстві, де пробув 10 років і в 1217 р. з руською дружиною, наданою йому галицьким князем, перемиг ворогуючих між собою болгарських аристократів, повалив узурпатора Борила і зайняв престол. Його правління (1219–1241 рр.) було періодом дальшого розширення і зміцнення централізації Болгарської держави, періодом нового підйому її політичної і економічної могутності⁵⁴.

В той же час один зі спадкоємців київського князя Яків Святослав, після захоплення Києва в 1240 р. монголо-татарами, був гостинно прийнятий у Болгарії. Більш того, він, як писав болгарський історик В. Златарський, – “майже двадцять років відігравав важливу роль у болгарській історії”⁵⁵. Цар Іван Асень II призначив його правителем гірської області в Мізії (західний район Стара Планіна). А згодом за активну участь у державних справах він отримав почесне звання “деспота” (самостійного володаря) області північно-західної Болгарії і навіть карбував свої власні монети⁵⁶, а інколи іменувався імператором⁵⁷. Він воював з уграми, захищаючи болгарські землі, однак не був послідовним політиком.

У болгаро-угорських відносинах середини XIII ст. значну роль відігравав також син чернігівського князя Михайла Всеволодовича – Ростислав Михайлович. Одружений з донькою угорського короля Бели IV і будучи удільним володарем отриманої ним від угорського короля області Мачви, розташованої між річками Савою і Дравою, що межувала з Болгарією, він встановив споріднені зв'язки з болгарським царем Михайлом Асенем, одруживши з ним свою доньку. Користуючись цим, він надавав Михайлу Асеню допомогу у зовнішньополітичній діяльності, виступаючи, зокрема, посередником у відносинах Болгарії з Угорщиною⁵⁸.

Вихідці з України були на державній службі в Болгарії і в подальші роки. У 20-х рр. XIV ст. талановитим болгарським полководцем і досвідченим державним діячем проявив себе Іван Русин, який, за характеристикою

⁵⁴ История Болгарии в двух томах. М., 1954, т. 1, с. 140–142.

⁵⁵ Златарски В. История на България държава..., т. III, с. 498.

⁵⁶ Герасимов Т. Монети на деспот Яков Светослав // Годишник на Народния музей в София, 1932/1933, т. VI, с. 245.

⁵⁷ Златарски В. История на България държава..., т. III, с. 508.

⁵⁸ Палаузов С.Н. Ростислав Михайлович. Русский удельный князь на Дунае в XIII веке. СПб., 1851, с. 29–49.

сучасників, вірно служив болгарській державі, борючись за державну цілісність країни. Гарнізон Філіппополя, комендантом якого був Іван Русин, у 1323 р. витримав чотиримісячну облогу військами Олександра Палеолога Молодшого і болгарського магната Войсила. А у 1328 р. за наказом болгарського царя Михайла Шишмана він здійснив успішний похід на Константинополь⁵⁹.

Отже, і в роки візантійського панування в Болгарії, і в період Другого болгарського царства Україна і Болгарія підтримували дружні політичні зв'язки, які допомагали їм у боротьбі проти ворогів. Показово, що тісні зв'язки двох народів знайшли відображення і в народному епосі. Невідомий нам автор “Слова о полку Ігоревім” писав, що коли дівиці співають на Дунаї, то їх голос і через море чути в Києві⁶⁰, і в той же час голос Ярославни, що плакала в Путивлі за загиблим військом Ігоря, і “на Дунаи ... гласъ слышитъ”⁶¹.

Поруч з політичними зв'язками в період існування Київської держави, а також Першого та Другого болгарських царств, дальший розвиток отримали і їхні культурні взаємозв'язки. Однією з найпоширеніших форм культурного взаємовпливу був літературний переклад, як християнських текстів, що викладали основні положення християнського вчення, так і світської літератури і різноманітних повчань, апокрифів, історичних хронік тощо. Після створення Кирилом і Методієм слов'янської азбуки болгарські діячі, особливо за царя Симеона, переклали з грецької на слов'янську мову багато творів візантійської літератури, а також створили свої оригінальні праці, багато з яких отримали значне поширення і в Київській Русі. “Велика кількість візантійських творів, – писав відомий дослідник давньоруської літератури академік В. Істрін, – прийшло на Русь уже в готовому південнослов'янському перекладі, і при тому в найдавніший час – у перекладах болгарських. Вони продовжували приходити і пізніше, коли на Русі уже розвинулась власна писемність”⁶².

В XI ст. на Русі був широко відомим збірник болгарського царя Симеона “Златоструй” – звід обґрунтування влади царя, а також пов'язаний з іменем царя Симеона “Ізборнік Святослава”, що являв собою своєрідну енциклопедію того часу з зоології, ботаніки, медицини, мінералогії, космографії, логіки та граматики. За князя Ярослава Мудрого, який, як і

⁵⁹ *Иречек К.* История болгар. Одесса, 1978, с. 382–383, 384–385.

⁶⁰ Слово о полку Игореве..., с. 56.

⁶¹ Там само, с. 54.

⁶² *Истрин В.М.* Очерки истории древнерусской литературы домосковского периода 11–13 вв. Пг., 1922, с. 14.

болгарський цар Симеон, був великим “книголюбом” і, за повідомленням літописця, “собра писцѣ многы и прекладаше от грекъ на словѣньское писмо”⁶³, були відкриті спеціальні школи, де перекладалась література як безпосередньо з грецької мови на давньоруську, так і перероблялись болгарські тексти під вимоги місцевих замовників. Так, поруч з “Ізборніком Святослава” 1073 р., що був складений для київського князя Святослава Ярославича з болгарського оригіналу царя Симеона, в 1076 р. з’явився його другий варіант, створений, на думку більшості вчених, давньоруськими упорядниками на загальнослов’янському ґрунті, однак з елементами особливостей давньоруського суспільства. До його складу увійшли повчання про користь від читання книг, а також повчання побутового характеру – про злих і добрих жінок, про школу п’янства, про шанування батьків тощо.

Відомими на Русі були також твори болгарських авторів: “Шестоднев” Йоанна Екзарха, в якому викладалась християнська космогонія, “Про письмена” Чорноризця Храбра, в якому повідомлялось про походження і початок слов’янської писемності, а також перекладні та оригінальні хроніки Георгія Амартола, Йоанна Малали, Константина Преславського та інші. Звісно, в той час значне місце займала література, пов’язана з поширенням християнської віри. У бібліотеці відомого колекціонера пам’яток давньоруської писемності графа О. Уварова збереглись Псалтир і Євангелія на пергаменті болгарського письма XIII ст.⁶⁴ і багато іншої болгарської літератури пізнішого часу. Між іншим, дослідник цих пам’яток церковний історик архимандрит Леонід, аналізуючи літературу середньовіччя, прийшов до висновку, що вчення болгарських богомільців було поширеним і на Русі⁶⁵.

Багато сприймаючи з культури давньої Болгарії і Візантії, самобутня культура України-Русі, що тоді інтенсивно розвивалась, починаючи з XI ст., своєю чергою, також справляла вплив на культуру Болгарії. Там набувають поширення життя руських святих – Ольги, Бориса і Гліба, Теодосія Печерського та інших. Видатне значення не лише для Русі, але і для всього слов’янського світу мало виникнення в Київській державі в XI ст. такого явища в літературі, як літописання. Створюються видатні твори давньоукраїнської літератури – “Повість временних літ”, “Повчання” Володимира Мономаха, “Слово о полку Ігоревім”, різноманітні старини про

⁶³ Повесть временных лет..., с. 66.

⁶⁴ Систематические описание славяно-российских рукописей собрания графа А.С. Уварова в 4-х частях / Сост. архимандрит Леонид. Ч. 1. М., 1893, с. 9, 19.

⁶⁵ Там само, с. 10.

народних богатирів, а також оригінальні твори руського права – “Руська правда” та інші, які справили помітний вплив і на розвиток болгарської культури того часу.

Культурний взаємовплив відбувався в той час різноманітними каналами і насамперед завдяки особистим контактам руських і болгарських інтелектуалів, шляхом безпосереднього спілкування болгарського і руського населення в регіоні нижнього Дунаю, а також шляхом контактів вихідців з Русі і Болгарії в монастирях Константинополя і Атона. За даними літописця, св. Антоній Печерський прийняв постриг на Атоні⁶⁶, який, очевидно, вже тоді був добре відомим руським прочанам. Ймовірно, вже в XI ст. мали руси і свій окремих монастир на Святій Горі⁶⁷, а в Константинополі з того самого часу існувала руська колонія, що займала цілу вулицю.

На Атоні, що являв собою своєрідний культурний центр, де створювались і переписувались книги, були і болгарські монастирі. Болгарські і руські монахи та інші служителі культури, що були тоді основними творцями писемності своїх народів, тут купували чи переписували книги, або ж просто обмінювались ними. Джерела свідчать, наприклад, про те, що руський монах Атанасій Русин купив на Атоні рукописи і переписані житія Атанасія Атонського, Григорія Омиритського та інші, які привіз із собою на Русь, а його співвітчизник ігумен Іларіон привіз з Атону “Тактikon” Ніколи Чорноризця. Сприяли придбанню літератури для своєї країни і ті, хто тимчасово виїжджав в інші країни. Уже згаданий виходець з Русі Яків Святослав, перебуваючи на державній службі в Болгарії, на прохання київського митрополита Кирила III в 1261 р. вислав йому зроблений болгарським каліграфом Йоанном Драгословом переклад “Кормчої книги” (“Номоканона”) – збірки церковних і цивільних законів, що зберігались у Тирновській патріархії⁶⁸.

Широкі контакти, інтенсивні політичні та культурні зв’язки Болгарії й України-Русі XII–XIV ст. сприяли вирішенню такої важливої на той час задачі для обох країн, як досягнення автономії болгарської та української Церков від Константинопольського патріарха, який, як правило, ставив митрополитами своїх ставлеників, що проводили часто чужу для України і Болгарії політику. Так, завдяки сумісним зусиллям духовенства Болгарії і України-Русі в 1352 р. київським митрополитом став

⁶⁶ Повесть временных лет., с. 68.

⁶⁷ Мошин Б. Русские на Афоне // Byzantinoslavica, 1947, vol. IX, № 1.

⁶⁸ Срезневский И.И. Древние памятники русского письма и языка X–XIV веков. СПб., 1882, с. 125–126; Снегаров И. Указ. соч., с. 258–259.

слов'янський монах Теодорит⁶⁹. У подальшому на цьому престолі також були вихідці з Болгарії.

Друга половина XIV і початок XV ст. характеризуються найбільшим підйомом культурного життя Болгарії, ростом національної самосвідомості болгарського народу. Серед діячів культури Болгарії того часу спостерігається прагнення до звільнення від зростаючого духовного тиску Візантії, до більш широкого розвитку самобутньої національної культури. Найяскравіший вияв це знайшло в діяльності відомого болгарського письменника, просвітника і патріарха Евтимія Тирновського – ініціатора та ентузіаста проведення низки реформ і в сфері літератури, і правопису, спрямованих насамперед на очищення їх від колишніх запозичень, встановлення єдиної слов'янської орфографії і визначених норм літературної мови. Це виявилось у формі переписування і виправлення уже наявних книг і створення оригінальних патріотичних творів – різноманітних послань, житій святих, похвальних слів тощо.

Діяльність самого Евтимія та його учнів вийшла за рамки Болгарії і отримала широкий резонанс в інших слов'янських країнах і насамперед на Україні-Русі⁷⁰. З нею пов'язаний процес так званого другого південнослов'янського культурного впливу на Русі, що здійснювався в другій половині XIV – початку XV ст. Болгарія була посередньою ланкою, через яку йшло сприйняття Україною, а також іншими слов'янськими країнами, елементів візантійської культури, рефлексованих у Болгарії на слов'янській основі⁷¹. Насамперед свою історичну роль тут відіграла та обставина, що давньоболгарська мова стала загальною для всіх слов'ян церковнослов'янською мовою, що була в той же час важливим фактором їх спілкування і національного відродження. За висновками академіка О. Шахматова, давньоболгарська мова в Київській Русі була не лише літературною (книжною) мовою, але вона проникла і в живу мову освічених міських прошарків населення⁷².

Розвитку культурних взаємозв'язків обох країн другої половини XIV і початку XV ст. сприяла діяльність низки вихідців з Болгарії, що

⁶⁹ *Снегаров И.* Указ. соч., с. 259.

⁷⁰ Див.: *Сырку П.А.* К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. СПб., 1898, т. I, ч. 1: Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского, с. 255–603.

⁷¹ Див.: *Соболевский А.И.* Южно-славянское влияние на русскую письменность в XIV–XV веках. СПб., 1894, с. 8–13; *Лихачев Д.С.* Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России // IV Международный съезд славистов. Доклады. М., 1958, с. 15–16.

⁷² *Шахматов А.А.* Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Пг., 1916, т. 2, с. 702.

проживали в Україні. В той період на українських землях з'явилися високоосвічені для свого часу болгари, серед яких були видатні учні і послідовники культурно-просвітницької діяльності патріарха Евтимія – Кипріан, Григорій Цамблак і інші.

Уродженці Болгарії, Київські і вся Русі митрополити (почергово, з деякими перервами з 1375 по 1419 рр.) Кипріан і Цамблак, будучи також талановитими літераторами, активно сприяли культурній взаємодії двох народів і, зокрема, розвитку писемності в Україні. “Послання Сергію Радонежському” Кипріана, “Похвальне слово про Евтимія” Цамблака, а також багато інших їхніх “послань”, “сказань”, “слів”, “житій”, “бесід” тощо користувались великою популярністю і справляли значний вплив на розвиток літератури, вносячи в неї новий риторичний стиль. Кипріан і Цамблак сприяли також надходженню з Болгарії і поширенню в Україні і в Московській Русі значної кількості творів оригінальної і перекладної літератури. За їх активної участі в Україні в той період удосконалюється орфографія, виробляється за зразком південнослов'янського нове письмо – так званий молодший руський напівустав. Вони також виступили ініціаторами низки інших культурних починань, зокрема, з ініціативи Кипріана був створений Троїцький літопис. Загалом же у творах Кипріана і Цамблака стверджувались ідеї централізованої влади князя, об'єднання всіх православних слов'ян⁷³.

Розвиток літератури і писемності в цілому, зміна їх форм і змісту, що відбувалось в Україні під впливом взаємодії двох культур у XIV – на початку XV ст., позитивно відобразилось на дальшому розвитку культури обох країн.

Сприятливий вплив культурного взаємовпливу проявлявся також і в сфері мистецтва, насамперед в архітектурі, живописі, церковно-півчому мистецтві, в художньому ремеслі і народній творчості в цілому, в побуті тощо. Про це промовляють як розкопані археологами, так і збережені пам'ятки культури давньої України і Болгарії.

Знайомство з такими видатними спорудами християнської культурної архітектури XI–XIV ст., як Софійський собор, Золоті ворота, Кирилівська церква, ансамбль Києво-Печерського монастиря в Києві і Боянська церква поблизу Софії, церква сорока мучеників у Тирново, церкви святих

⁷³ Див.: *Яцимирский А.И.* Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. СПб., 1904, с. 1–501; *Дмитриев Л.А.* Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы (к русско-болгарским литературным связям XIV–XV вв.) // ТОДРЛ. М.; Л., 1963, т. 19, с. 277, 257–277.

Йоанна Хрестителя, Стефана, архангела Михаїла і Гавриїла, храм Пантократора в Несебрі та іншими дають змогу відмітити спільні риси, зокрема, в способі змішаної кладки стін, за якої ряди природного каменю і цегли чергуються, а також у внутрішньому художньому оздобленні споруд, що проявлялось у подібності мозаїк і фрескового живопису, іконопису, стінопису, за їх стилем і змістом, за художнім виконанням, розташуванням, за характером виробів художнього ремесла. Особливо виразними у цьому плані є розписи Кирилівської церкви в Києві, де виділяється цілий “болгарський цикл”, до того ж, за висновками дослідників, у ньому явно брали участь болгарські майстри та художники⁷⁴. Знаково, що в розписі жертовника представлені постаті п'яти учнів Кирила і Методія, які відіграли видатну роль в історії Болгарської церкви. Це Климент Охридський, Наум Охридський, Ангеларій, Костянтин Преславський та Григорій Пресвітер Мніх, які провадили активну діяльність саме за Симеона Болгарського, з яким, як відмічалось вище, тісні контакти підтримували руси.

Таким чином, спорідненість мови і взаємозв'язки болгар і русів у процесі формування їх національних культур не лише сприятливо відобразились на розвитку всіх сфер їх культур, але і на загальному історичному розвитку обох народів. Сформувавшись майже одночасно в VI–IX ст. із дуже подібних і споріднених етнічних елементів, народи Болгарії та України-Русі й у період IX–XIV ст. в соціально-економічному і культурному плані розвивались у досить тісній взаємодії та взаємовпливі.

⁷⁴ Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель святого Кирила. К., 2005, с. 112–117.